

SAKSAD PÖRGU!

E. Laugaste

Kättemaksumotiivi¹ käsitleb ka laulutüüp "Saksad põrgu", milles saksu soovitakse näha põrguvaevades, ja Kurat viib nad ise sinna, kirikuõpetuse poolt välja maalitud vaevapaika. Põrguga tegelevad orjuslaulud palju, hoopis rohkem kui taevaga, mida rahvalauludes müidugi ka leidub ("Ori taevas"). Kirikukujutlustes pole just vähe pärisorist talupoega ähvardatud põrgu ja põrgupiinadega. Maitsku neid siis ise ka see, kes nad talupoja jaoks välja mõtles - saks.

Teolised on sakstega, kaasa arvatud kubjas, kilter, rehepapp, olnud sajandeid püsival vaenujalal. Ja sellesisulised laulud moodustavad osa sõltuva inimese kompensatsioonist, mis pidi korvama tegelikkuses võimatut kättemaksu. Kirikuõpetuses leiduva hirmutamise põrguga pöörab teoline õpetuse andjate eneste vastu. See aineala on leidnud regilaulus silmapaistvalt palju kasutamist.

Laia areaaliga on lühike regilaulutüüp, traditsioonipärase nimega "Saksad põrgu". Karakterne on järgmine variant:

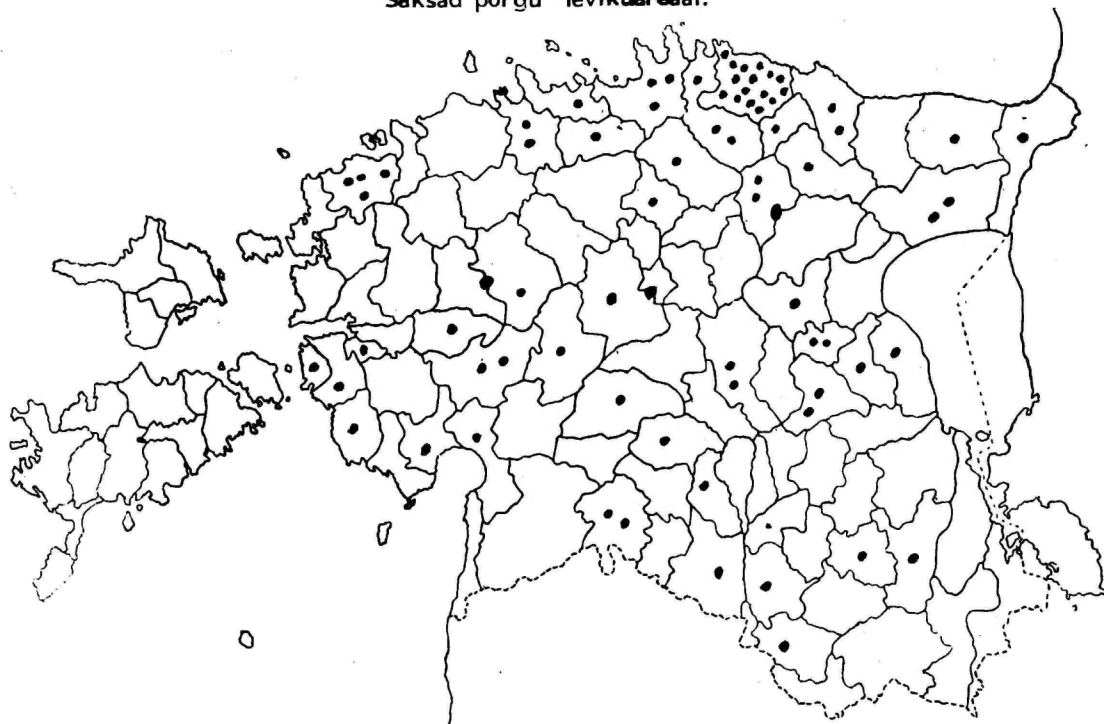
Kurat kopsis kuusikussa,
pagan paugutas pajussa,
tegi tõllaratta'aida,
miska saksu põrgu viidaks,
isandaid elutulesse,
emandaid eluvalusse,
talupoegi taeva alla,
vabadikud vaevast lahti.

(EUS IX 1164 (144) Haljala - J. Elken, V. Rosenstrauch - Gustav Tingas 1912.)

Uhelauseline lihtne lauluke koosneb kahest parallelismirühmast (v-d 1 - 2 ja 4 - 8) ja ühest üksikvärsist. Teine parallelismirühm on loetelu, mida on mitmeti varieeritud, nagu see on karakterne loetelust koosnevale parallelismirühmale.

¹ Kättemaksumotiivi kohta vt.: Saaksin ma saksu sundijaks. Tln., 1976.

"Saksad põrgu" levikuareaal.

Kaardile kandmata: Nr 1, Lä 1, VI 1, Tt 2

Ülevaade variantidest²

Vi Nrv 1, Vai 1, Jõh 1, Iis 1 - 2, VNg 1 - 2, Hlj 1 - 16, Kad 1 - 3, Rak 1, VJg 1, VMr-Sim 1, VMr 1 - 2.
Jä Amb 1, JMd 1, Pde-Tür 1, Tür 1.
Ha Kuu 1 - 3, Jõe 1, HJn 1, Jür 1 - 2, Rap 1, Ris 1 - 4.
Lä Mär-Rap 1, Vig 1, Var 1, Han 1, Kse 1, Lih 1, Läl.
Pä Aud 1, PJg 1 - 2, Vän 1, Prn 1, Hls 1 - 2.
Vl Trv 1, Vil 1, SJn 1, Plt 1 - 2, Vl 1.
Ta Lai 1, Pal 1 - 2, Kod 1, MMg 1, Aks 1 - 2, San 1.
Võ Kan 1, Plv 1, Krl 1.
Tt 1 - 2.

Üleskirjutatud 79 teksti jaguneb järgmiselt:

Vi	Jä	Ha	Lä	Pä	Vl	Ta	Võ	Tt
31	4	12	7	7	6	8	2	2

Trükitud on neist variantidest

Ant: JMd, Kuu, Ris, Hls.

VK III: Kuu

KLT, Val. HJn = Lg, Val. = Eesti rahvaluule ülevaade, lk. 282.

Tekste on ilmunud ka kooliõpikuis (K. Taev, E. Sõgel - K. Taev, L. Villand, K. Leht, K. Mihkla - Ü. Tedre). Kuna kõigi tekstide aluseks on käsikirjad, siis neil uurimuses erilist osa ei ole. Küll aga näitab selle tüübi populaarsust.

Duplumid, mida uurimisel pole arvesse võetud, on järgmised: Hlj 13 - 16, Ris 4. Seega jääb uurimiseks autentseid tekste 74.

Kogude järgi

EKU	EKS	H	E	SKS	EOS	ERM	EKnS	ERA	SS
2	5	54	2	1	5	1	1	8	79

Vanus

Enne	1843	1847	1865	1870	1872	1874	1875	1877	1879	1883
	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2
1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1899
1	9	14	4	3	2	3	1	3	3	2
1901	1910	1910-1911	1912	1914-1915	1928	1930	1935	?		
1	2	1	4	1	1	2	1	8		

Kontaminatsioonid

Vähesed kontaminatsioonid on seotud väheste laulu-tüüpidega. "Palve sakstele" - Nrv 1, "Vanatüdrukud metsa" - VNg 1, 2, "Hobune varastatud" - Hlj 1, "Kardab

² Variantide täielik nimistu leidub TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.

laulda" - Hlj 7, "Millal pääsen vaimupõlvest" - Jõe 1, "Kits kile karja" - Ris 2, "Kaugel kosimas" - Vig 1, "Kättemaks kupjale" - Var 1, Kse 1, Aud 1, "Kubjas põrgu" - Han 1, "Kurat kupjaks", "Pistiseid härrale" - Vil 1, "Lõikuslaul" - Plt 1, "Saksad santima" - Aks 1, Krl 1.

Variaablus

Ootuspäraselt on laul variaabel: leidub laulumit-tekuuluvaid värsirühmi ja juhuslikke lisavärsse, ka juhuslikke uusi tegelasi, nagu see loetletavate laulutüüpide puhul on üsna loomulik. Erinevusi on ka kompositsioonis: mõni variant on üles ehitatud küsimuse-vas-tuse kujul.

Esimene värss. Kurat koppis (kopsis, kolkis) kuusi-kussa - Jõh 1, Hlj 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, Sim 1, Kad 2, VMr 2, VMr-Sim 1, Rak 1, 3, Amb 1, Kuu 1, Jür 1, Jõe 1, HJn 1, Jür 2, Mär-Rap 1, Lih 1, Vän 1, Plt 2, SJn 1, Lai 1;

- kukkusin kuusikus - Pal 1.

Kurat aga kolkis kuusikus - Ris 1, 2, Lä 1; - aga kopsis - VJg 1, Tür 1, Jür 1; - sääil kopsis - Vil 1; - juba kopsis - Vl 1.

Paralleelvärsse lisatud: Kurat aga kopsis kuusi-kus, / hoostekopli kaasikus - PJg; Kurat sääil kopsis kuusi-kussa, / tahus lauda tammikus - Vil 1; Kurat kolkis kuusikus, / vana välja väravasse - Plv 1.

Verb preesensis:

Kurat kopib (komsib) kuusikusse - VNg 1, 2, Hlj 3, JMd 1, Pde-Tür 1, Kuu 2, 3, Trv 1, Plt 1; - seäl kopib kuusikusse - Kad 1; - nüüd kopib - Nrv 1, VMr 3; kurat kolksutab kuusikus - MMg 1; kurat aga kukub kuusikus - Ris 3; kurat kukut kuuse pääle - Tt 2; kurat istub kuusikuna - Vai 1; kurat koputas (kolistas) kojassa - Hlj 8, Vig 1; kurat koperdas mäele - Aks 2; kurat Kurmi mäe otsan - Hls 1.

Kurat kuuzõna kumizi, / tõne aavana abizi - San 1; Kurat läks alla kuusikusse / saarelaudu saagima / ja tõlarattaid tegema - Rap. 1.

Teine värss. Pagan paugutas pajussa - Hlj 1, 2, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, Kad 2, 3, Rak 1, VMr-Sim 1, VMr 2, Amb 1, Tür 1, Kuu 1, Jõe 1, HJn 1, Lai 1; - pajase - Hlj 8; - paukus padrikusse - SJn 1; - prakustas pajussa (-na) - Pal 1, Kod 1; - paristas pajussa - Vig 1; - paugutas räässa - Jõh 1; paterdas pajusse - Aks 2; pagan aga paukus pajus(a) - Ris 2, Lih 1; - paju sees - Ris 1; pagan paugutab pajussa(-se) - Hlj 3, 6, Kad 1, VMr 3, JMd 1, Pde-Tür 1, Plt 1; - pajussa - VNg 1, 2, Kuu 2; - pajustikus - MMg 1; - paugub padrikussa - Trv 1; - pakéldas paosse - Plt 2; - prakustab pajustikus - Pal 2; - pajoräitsikus - Jür 1; - pajoratta'aida - Hls 3; pagan aga paugub pajusa - Hls 3.

Pagan paugutab pajussa, / raiub alla haavikus - Kuu 3.

Saadana paugutas pajussa - VJg; - tagus tammikus, / raius meie männikus - LÄ 1; - tampis tammikus, / paagan pajuraatsikus - Vän 1.

Mädand aga mängis männikus - Jür 1.

Siirdevärsse on üks:

Mis nad seal siis tegevad?

Kolmas värss. Tegi tõllarattaid (-rattasiida) - Jõh 1, Hlj 2, 5, 7, 10, 12, Kad 2, 3, Rak 1, VMr 2, Kuu 1, Jõe 1, Jür 1, 2, Mär-Rap 1, Lih 1, PJg 2, Plt 2, Lai 1, Kod 1, Plv 1; - tõllarattaid - Vig 1; tegi aga tõlla ratta'aida - Hlj 1, 9, VJg 1, Tür 1; - tõllarattaseida - Rid 2; tegi tema tõllaratta'aida - Hlj 4; - esal tõllaratast - LÄ 1; - see tegi tõllaratta'aida - VMr-Sim 1; - tõldu-rattaid valmis - Aks 2; tegi talgi, ravvut rattit - Tt 2.

Tegid tõllaratta'aida - Hlj 8, Amb 1, HJn 1, Vän 1, SJn 1, Plt 1.

Teeb tõllaratta'aida (-rattasida) - Hlj 6, Ris 3, Hls 1, Vl 1, Pal 2, MMg 1; - tegeb tõllaratta'aida - Kuu 2, 3; tehä tõllaratta'aida (rattasida) - Vil 1, Pal 1; teevad tõllaratta'aida - Hlj 11, VMr 3; tieb (teeb) aga tõllaratta'aida - VNg 1, Hlj 3, Kad 1, JMd 1; tieb aga hella ratta'aida - VNg 2; teeb sial tõllarattaid - Iis 1, 2.

Mitmesugused moodustised

Nad tegevad tõllarattaid - Ris 1; raius (raiun) tõllarattapuid - Var 1, Han 1, Kse 1; kurat tek kuusen ratteida - San 1; teeb tõllast vankreid - Vai 1; teeb aga neilta vankerida - Prn 1; valas valget troskaratast - LÄ 1; Koputid kodarapuid - HJn 1; tahub laudu tammikus - Nrv 1.

Raius tõllarattapuid, / esimesi ikkepuid, / tagumesi tarvispuid, / keskmesi kodarapuid - Han 1, Var 1, Kse 1.

Teeb tõllarattaid, / raiub raudavankriida - MMg 1. Raiub raudaremmelgaid, / teeb aga neilta vankerida - Prn 1.

Tegi tõllarattaid, / valas vaskivankurida - Kad 3. Naad tegevad tõllarataid / ja valavad vankre transasid (troskasid) - Ris 1.

Tegi tõllaratta'aida, / vana herra vankurida - Kad 2, VMr 2.

Tegi tõllarata'aida, / vangert vana herrale - Rak 1.

Tegid tõllarattaid, / valmistasid vankerida - SJn 1,

Teha tõllarattaid, / valmistada vankerida - Pal 1.

Kurat tek' kuusen ratteida, / valmist vanna vankerida - San 1.

Tegi tõldu rattaid valmis, / vananaistel vankri valmis - Aks 2.

Vahevärsse

Tahub laudu tammikus - Kuu 1; Tahus lauda tammikus - Rak 1;

Kurat teeb kuusikus regesid, / pagan pajoratta'ai-
da - Hls 2.

Neljas värss on eelmise jätk, kõrvallause, ükskõik
kas kolmas värss on üksik või on tal paralleelvärss:

Miska saksu (saksad) põrgu viia - Jõh 1, Iis 1, 2,
Hlj 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, Kad 1, 2, 3, Vjg
1, VMr 2, 3, MMg 1, Kod 1.

Miska saksu põrgu sõita - Hlj 4, Rak 1, Kuu 2, 3.

Miska saksad põrgu lähvad - PJg.

Kellega saksu (saksad) põrgu viia(s) - Amb 1, JMd 1,
Tür 1, Rap 1, Vig 1, Pal 2; - saksad viidi - Pal 1; Kel-
lega viidas saksu põrgu - Lai 1; Kellega saksu põrgu saa-
ta - Aks 1; Kellega saksad põrgu lähvad - Prn 1.

Saksu viia põrgu'esse - Nrv 1, Hls 1, Vil 1; Saksu
põrgu viidaneksa - Plt 1; Saksu põrgu je vedada - Plt 1;
Suuri saksu põrgu viia - Vän 1; Saadab saksad põrgu'esse
- Trv 1; Saadaks saksu põrgu'esse - SJn 1; Saat sakso
põrgu'he - Tt 2.

Viias saksu põrgu'esse - Tt 1; Kuidas sakso põrgu vii-
akse - Lih 1; Viia sakso põrgu'essa - Vl 1; Kus võib
saksu põrgu viia - Aks 2.

Kellega saksu sõidetakse - Ris 1, 2, 3, Mär-Rap 1,
Lä 1, Plv 1.

Laiendusega:

Sakso viia, sakso tuvva, / sakso viia põrgu'ede, /
tõmmade või tõrvamäele - San 1.

Seega saada saksu saata / põrgu poole kolinal -
Vai 1.

Teine suund.

Saadab saksu taevasse - Hls 1.

Miska saksad suaja viia - VNg 1, 2.

Härrad - proud.

Ärrad elusa tulesse - Jür 2.

Härrad ära viiakse - Ris 2.

Miska proudad põrgu viia - Jõe 1, HJn 1; Kellega
prouaid põrgu viia - Kuu 1, Jür 2; Proudad põrgu viida-
nekse - Lä 1, Plv 1; Proudad põrgu veetakse - Mär-Rap 1;
Proudad põrgu küüdetakse - Ris 2.

Proudad paksu je rägaje - Jõh 1.

Ja härrad ära viiakse / ja proudad põrgu sõidetakse
- Ris 1.

Emandad elutuleje(-sse) - Hlj 12, Jõe 1, PJg 2, Vän
1; Emandad eluvalusse - Hlj 3, 9; Emandit hingehädasse
- Lih 1; Emandaid ju ilma õtsa - Kod 1.

Muud juhuslikud tegelased

Kubjas

Kubjaid vassa kuratid - Kod 1. Lisatud laulust "Kub-
jas põrgu'esse": Kubjast põrgu kutsutakse. / Põrgu üksed
põrisevad, / põrgu väravad värisevad - Ris 3.

Uheainsa notiitsiga esinevad veel junkur, kilter,
papp, vanapoiss.

Kolmas värss on ühtlasi ilmekas näide traditsiooni ja improvisatsiooni ühtlusest, kusjuures improvisatsiooniliste muutuste paljus otsisilleerib peatelje ümber. Põhikomponentideks on tegi ja tõllarattaid; samuti neljas värss, kus põhikomponentideks on saksu, põrgu, viia. See kõik näitab ühtlasi enesekontrolli seaduse väieldamatut kehtimist.

Viies värss kõneleb isandaist. Isandad (Isandaid) elutuleje (elutulesse) - Hlj 1, 3, 5, 9, 10, 11, Kad 1, 2, 3, Rak 1, VMr-Sim 1, Kuu 1, KJn 1, Lih 1, Prn 1, Hls 2; - elusa tulesse - Hlj 4, 6; - elus tulesse - Hlj 8; - ise tulesse - PJg 2; - ele tulesse - Tür 1; isanda elutulele - Tt 1; Isandaid teiseje ilmaje - VJg 1; isandaid ju ilma otsa; isandad igitubaje - Jõh 1; isandad igiteele - VNg 2.

Isandad Iiupimäele - Vän 1.

Kuues värss moodustab puändi - mis talupoegadest saab. Vormilt moodustab loetelu viimase lüli.

Talupoegi taeva'asse (-a, -aie) - Hlj 1, 2, 4, 5, 6, 8, Kad 2, 3, VMr 2, Amb 1, JMd 1, HJn 1, Rap 1, Vän 1, SJn 1, Plt 2, Lai 1; - taeva'alle - Hlj 3, 9; - taeva'aida - VMr-Sim 1; - taeva - Iis 1; - taevariiki - Hlj 11; - taivahe - Tt 2; Talupojad taeva'aie - Hlj 12, Kad 1; - taeva'esse - Vig 1, Trv 1.

Talupoegi (talupojad) taeva viia - Iis 2, Hlj 7, 10, VNg 1, 2, MMg 1, Aks 1.

Talupoegi taeva tuua - VMr 3, Pal 2; Talumehi taeva tuua - Aks 2; - taeva toodi - Pal 1; Talupoigi taeva tosta - Kuu 2; - aita - Kuu 3.

Talupoegi taeva alla - Kad 1.

Ootamatu on järgmine värss:

Talupoige põrgusse - Hls 1.

Talupojale valmis vangirauad - Pal 1.

Seitsmes värss. Nähtavasti hilisema lisandina tulevad juurde vabadikud.

Vabadikud vaevast lahti - Hlj 3, 9; - vaeva'aaie - Hlj 1, 5, 12; - vaeva'asse - Hlj 4; - vaevapaika - Hlj 10; - vangi viia - Kuu 2; - varsa'aeda - Iis 1, 2.

Laulu lõpetavad vahel lallitused lõpul, ei kuulu tõenäoliselt arhetüüpi:

Vinkur-vankur, vaevajankur, / peremehe kott ja taevalukk - Aks 2.

Opp aga tolla, tropp aga trolla, / nõndap meila, kes teab teila - Jõh.

Lõppu on toodud hilisema lisandina ka epigrammilisi värsirühmi teistest lauludest, mis mõnikord ekstsisteerivad ka iseseisvalt:

Talupoeg on tarka meesi,
toidab saksad ja sandid,
toidab hilbakad isandad,
narukaelad neitsikesed.

(Plt 2)

Samast laulust leidub veel tuletisi, nagu on järgmine:

Ants tegi arva sarjasida,
Jaan tegi Järva kuarikiida,
kellega saksu põrgu saata,
talupoegi taeva viia.

(Aks 1.)

Nägin, nägin, ellad velled,
nägin tõlda tõrvatava,
postivankre vaabatava,
viias saksu põrguasse,
esanda elutulele.

Kes neil pääle päälikuse,
manu mativõttijase?
Soldat neil pääle päälikus,
manu mativõttijas.

(Tt 1.)

Lõuna-Eestis on tõrvamise mõte ka laiemalt tuntud:

Saksu viiäs põrgohe,
tõmmatase tõrvahauda.
Sääl tii külle küdsetäse,
tõsõ külle tõrvatasõ.

(Urv 1, Ant 2772.)

Vahel on lõpp detailsemalt välja joonistatud, nagu järgmine põrgu'pilt:

Kui need saksad põrgu lähvad,
kui neid katlas keedetasse
ja nende rasva riisutasse,
kellega tõlda tõrvatasse,
tõllarattaid rasvatasse.

(Prn 1.)

Improvisatsioonina tunnukse järgmine värsistus:

Seal olid valmis vangirauad,
jalgerauad, kangirauad,
hingerauad ihutud,
kaelarauad katsutud.

(Pal 1.)

Laul "Jaan teeb saani" on orgaaniliselt liidetud lauluga "Saksad põrgu" ja tuleb täiesti iseseisev laulutüüp:

Jaanikene, kaanikene,
tee mul saksasaanikene,
kirivene korjukene,
kellega viin saksad põrgusse,
isandad elutulesse!
Jaan tegi saani saarikunna,
kirjud korju kuusikunna:
igapääv ta päästis laastu,
iga kuu koputas kõdara.
Siis viisin saksad põrgu'esse,
isandad elutulesse.

(Aud 1.)

Võttes aluseks värsside esinemise sageduse areaali piirides ja leviku ulatuse, arvestades ka tekstiili si varieerumisi, saab järgmise normaalkuju:

Kurat kopsis (koppis) kuusikus, pagan paugutas pajussa, tegi tõllarattasida (-ratta'aida), miska saksu põrgu viia, isandad elutulesse (-tuleje), talupoegi taeva'asse (-taeva'aie), vabadikud vaevast lahti.

Kompositsioon

Laul koosneb ühest lausest, peegeldab talupoja kujutelmakuradist, kes kuusikus valmistab tõlda sakste küüditamiseks põrgusse, talupojad toimetab ta aga taevasse. Värsside järjestus on üldiselt kindel, nagu ka värssid ise, kuigi nad sõnastuselt, nagu eelnevast selgus, küllaltki varieeruvad. On loodud ka lisavärsse või laenatud neid mujalt. Tavalist algust ei peetud vahel küllaldaseks, seepärast on seda kohati stiliseeritud:

Kuulsin ma kuusikus kolinad,
taga männikus müdinad.
Kurat seal kuusikus kolistas,
ja seal männikus müdistas.

(Han 1.)

Samasugune, ainult kahevärsiline on Pde-Tür 1, saab ka kahevärsilise vastuse.

Vahel on kasutatud lüroepiliste laulude algusi:

Läksin metsa kõndimaie
pühapäeva hommikulla,
argipäeva õhta'alla.
Uks seal kopib kuusikusse.
Kes seal kopib kuusikusse?
Kurat, jne.

(Kad 1.)

Kse 1 on arendatud kupja põrguviimise lauluks, mis koosneb kahest osast (episoodist), kummalgi oma küsimusvärsipaar:

Kes seal kuusikus kolistas
ja seal männikus müristas?
Kurat seal kuusikus kolistas
ja seal männikus müristas.
Mis ta seal kuusikus kolistas
ja seal männikus müristas?
Raius tõllarattapuida,
esimesi ikkepuid,
tagumisi tarvispuid.

Siiamaani ka Var 1. Järgneb "Mis kupjast saab" täiesti loomulikust seotuses.

Üldse on lõpuosad uutest tüüpidest, kus kõneldakse kupja viimisest põrgusse. Samasugune on ka Han 1, ai-

nult alguses pole küsimus, vaid laul algab otse kirjeldusega: Kuulsin kuusikus kolinat ... "Tagumesi tarvispuid" järel liitub veel "keskmesi kodarapuid". Samasugane on ka Pjg 1, algusega "Kes sääl kuusikus kolistab", lõpeb kupja põrguviimisega ja tüübiga "Mis kupjast saab". Oleme sattunud lääne-eestilisele lokaalreduktsioonile.

Küsimusi on mõnes variandis rohkemgi, kogu laulu struktuur baseerub küsimusel, näit. Kan 1:

Kes sääl mäel sõitenessa,
tammõmõtsa all tantsinessa?
Saksa mäele sõitenessa.
Kes sääl kuusen kumises?
Kurja kuusen kumise.
Mis na kuusen tegeva?
Teeva tõllaratta'eid,
valmistase vankereid.
Mis na noidega tegeva?
Saksa viias põrguhe,
talurahvas taivahe.

Kad 1 järgneb küsimus loomulikule väitele, milleks on rahvalauludes tuntud värsipaar "Läksin metsa kõndimaie ..." ja siis:

Uks seal kopib kuusikusse.
Kes seal kopib kuusikusse?

Järgneb laulu tavaline tekst.

Sobiv algus on kontaminatsioon, mis algab tüübiga "Aramineja sajatab mõisat" Jõe 1, samuti laul saani tegemisest ja "Kuri kupjapõli" Vil 1.

On ka mitteselgeid algusi, näit Hlj 10, Vig 1.

Kuigi lõppudekski pole erilist vajadust, on nad mõnes variandis lisatud, näit. Tt 1: Kes neil pääle päilikusse ... (vt. lk. 12).

Side teiste laulutüüpidega

Mõiste tüübikindlus on suhteline, eriti lüürikas. Laulik esitab lühikesed laudud, enamasti küll samateemalised, reastikku üksteise järel, püüdes sisulist muljet nagu tõhustada. Tihti on selline reastamine mehaaniline, lauldakse kõike meeldetulevat, kusjuures vahesid laulust teisele minekul ei püütagi siluda ega lauldut tervikuku kujundada. On aga ka teistsugust, loominguulist kontamineerimist, kus kaks teemat liidetakse tervikuks ja saab uus laul. Üks selliseid on Pjg 1, kus põrgusse viimise järele lisatakse "Mis kupjast saab". Ja et laul lõpeb kupja kehaosade saatusega, siis on muudetud "Saksad põrgu" ka lauluks "Kubjas põrgu". See algab küsimusega "Kes kuusikus kolistab?". Vastus: - Kurat, teeb tõllarattaid. Kuhu tõld aetakse? - Mõisa. - Keda tõlda tõstetakse? - Kubjast. - Kuhu ta viiakse? - Põrgusse. - Mis temaga tehakse? - Nülitakse.- Mis na-

hast tehakse? - Orjadele ummiskingi. Ja lõpuks: Kuhu kupja kehaosad saavad?³ Kuigi viimase laulu eeskujul on loodud esimene pool kogu tervikust, tekib kokkuvõttes siiski uus tüüp, sest laul on saanud uue sisu. Lõpp on küsimus-vastus-kompositsioonis "Mis kupjast saab?" Var 1 on "Kubjas põrgu" + "Mis kupjast saab". Samasugune on Han 1, aga ka Kse 1. Aud 1 palutakse Jaanilt saada, et saksu põrgu viia, Aks 1 "Kättemaks", Kod 1 "Sakste saatus" lõpul.

Mehaanilised kontaminatsioonid on Nrv 1: "Palve sakstele" + "Meelehead mõisameestele" + "Saksad põrgu". Hlj 1 lõppu lisandub "Hobune varastatud", Hlj 7 alguse "Kardab laulda", Jõe 1 alguse "Aramineja sajatab mõisat", Ris 2 lõppu "Kits hile karja", Vig 1 alguse "Kaugel kosjas", Vil 1 annab algul "Meelehead mõisameestele", lõpul "Palve sakstele", aga "Saksad põrgu" ei liitu päris sujuvalt nendega. Samasugune sobimatus on Plt 1 algul "Suured nabad", ka Plt lõpul "Talupoeg toidab saksad" või Vl 1 algul "Kättemaks sakstele".

Kontaminatsioonilisi tekste on suhteliselt vähe, mis tuleneb suuresti sellest, et laul oma iseloomult ei otsi liitumisi. Kagu-Eestis leidub oma versioon sakste põrguviimisest: saksa põletatakse tõrvahauas.

I. Saksu viiäs põrgohe - Urv 1, Urv-Krl 1, Krl 12. Tt 1. (Vt. ka "Saksad põrgu" - San 1.)

II. Tõmmatakse (tõmmatas) tõrvahauda (tõrvamäele) - Urv 1, Krl 1, 2, Tt 1; Tõugatas tõrvamäele - Urv-Krl 1.

III. Sääl (tii) külle küdsetäse - Urv 1, Urv-Krl 1, Tt 1.

IV. Tõsõ külle tõrvatäse - Urv 1.

V. Käävarre käänetäse - Urv-Krl 1, Tt 1.

VI. Sääl luu säetäse - Urv-Krl 1.

Lokaalne on veel haudade loend:

Ots üks ol' hüdsehaud,
Tõnõ ol' tõrvahaud,
kolmas kuum kivihaud.

(Krl 1, 2.)

Kagu-eestiline on teinegi algus:

Nägin, nägin, ellad velled,
nägin tõlda tõrvatava,
postivankre vaabatava,
viiäs saksu põrguese.

(Tt 1.)

Lt "Kättemaks sakstele" B-versioonile ligineb ka uuema rahvalaulu tunnustega laulutüüp, mis algab värsidega "Kilter, kubjas, aidamees ...", kus teopoisil lastakse sundida tõlda vedavaid härrasid-prouasid:

Teopoisš istub tõlla sees,
härrad-prouad tiisli ees;

³ Laulutüübi "Mis kupjast saab" analüüs vt.: Saaksin ma saksa sundijaks, lk. 161 - 177.

sui nad sõitvad saanidega,
talve raudaratastega,
kesksui kena kelkudega.

(EKS 405, 641 Ris 1887 = H II 40, 974 Ris.)

On aga veelgi mitmesuguseid kujutelmi: Kubjas viiakse põrgusse, härra pandud kutsariks (H IV 2, 477 PJg 1888) või: põrgusse saadetakse saksad, kubjas on kutsariks, aidamehed tagaajajaks (E 79379 PJg 1932).

Mõisameeste paigutamist uude ossa leidub teisteski laulutüüpides, näit. "Saksad tööd tegema" või "Härrad härgadeks".⁴

Kuidas kujutles talupoeg põrgut

Andmed ja tõuked põrgu kujutamiseks on saanud kirikuõpetusest. Ja nii siis talupoeg fantaseerib:

Seal neid /härät, kubjast, kiltrit/ põrgus
keedetakse:

härä läheb põrgukatla,
kubjas tuletegitjasse,
kilter puuvedajaksi.

(H IV 2, 477 PJg 1888.)

Kubjast, kes mõisas oli peksja, kujutatakse nüüd pekstavana:

Kubjas kurja, kilter valju,
mõisame'ed mõlemad.
Küll sind põrgus peksetie,
raudakepil roogitie.

(H II 11, 537 VMr 1890.)

Põrgukujutelmade rahvahulkadesse tungimise kanalid olid: 1) kirikukujutlused, 2) ametitalitused (ristsed, laulatused, matused), 3) kirikukirjandus (esmajoonnes lauluraamat), 4) kirikupildid, esmajoonnes katoliiklikust kirikust.

Olgu üks näide ameti poolest põrguga hirmutaja Georg Mülleri 13. jutlusest 14. okt. 1603:

Kui meie nüüd sen Patu sisse jääme, Jumala era polgame nink edaspeidi kurjemaks saame ning ep taha mitte end parandada, siss ep ole säälmite visimb ning toekamb, kudt see Igavene Porgu nuhtlus. Minkperast/ seesinane Hivoliku nuhtlus, kud nälgi, Katku, Tõbe ehk muu viletsus needsamad omad Tähed ning mainitsused see igavese nuhtluse edest ning kui meie end ep mitte parandame, siss on säälm üks teine ning paremb nuhtlus, see on see Igavene Porgu Tuli, minkkaas need Patud emmis Igavest Jumalast Pidavat nuheldud saama."

⁴ Ligemalt vt. Saaksin ma saksa sundijaks, lk. 47 - 160.

Muidugi, sellesisulisi manitsusi ja patuelu nuhtluse ennustusi leidis kõikide pastorite jutlustes, ja võib-olla veelgi drastilisemaid, mis pikapeale tuimestas või kutsus esile tahtmist kõige ligemaid vaenlasi jutlustes antud olukordades kujutada. Põrguvaevade kujutamise võime tagasi viia kirikukirjandusele ka lauluraamatu näol. Ainete kujutelmadeks saadi oluliselt ikkagi rohkem elavas sõnas - jutlustes või kirikulaulude laulmise kaudu.

Dr. Mihkel Veske ettekandest Opetatud Eesti Seltsile 2. veebr. 1877 kuulukse järgmisi suulises traditsioonis levinud andmeid Viljandimaalt:

Kalevipoja kaudu on eestlased saanud täpseid teateid põrgust. Põrgu keskel seisis ümmargune järv tumesinise veega. Selle järve kaldal seisis puud, mille okste külge olid inimesed kettidega riputatud, kuna altpoolt tugevad tuleleegid nende juurde üles lõid. Põrgupuudele ei teinud tuli midagi kahju. Siin ja seal olid katlad, milles inimesi keedeti. Katlas, mida Kalevipoeg kõigepealt märkas, oli ilus neitsi. See oli kuningatütar, aga lapsetapja." (Laugaste, E., Normann, E. Muistendid Kalevipojast. Tln., 1959, lk. 123.)

Rahvaluule, sealhulgas siis ka rahvalaulu olemust iseloomustab P. Lafargue järgmiselt:

"Rahvaluule, masside toode, tekib rahvamasside elust-olust enesest, rahvas laulab oma laule tema poolt läbielatava kire vahetu ja otsese mulje mõjul /- - -. Selle täpsuse ja siiruse tõttu omab suuline kirjandus suuremat ajaloolist väärtust kui ükskõik milline üksiku indiviidi teos; sellepärast võib seda rahulikult kasutada, mitte kartes, et ta võiks viia eksitusse."⁵

Põhiasjad on sellega esile toodud, edaspidine kujutelmade areng on arusaadav, ükskõik, kas see leiab väljenduse rahva uskumustes või poeetilises folklooris. Ülekohtused orja kurnajad peremees ja perenaine lubatakse saata põrgupiinadesse, põrgukatlasse ka lüroepilises laulus "Ori taevas". (Vt. "Eesti rahvalaulud" I (1926), lk. 160 - 200.) Põrgupiinade motiiv sisaldub ka muinasjuttudes, näit. muinasjuttus "Teomeses põrgu katlakütjaks". On mujalgi.

Et aga laul oma sisult on erutav, on selle põhikujule paljude variantide juurdeimproviseerimine mõistetav, nagu eelnevast juba selgus. Aga tõenäoliselt on arhetüübiligidane tekst siiski küllalt vastupidav olnud, et mitte muutuda. Laul sunnib oma loojate tundmustele kaasa elama, seda rohkem muidugi laulu tekkimise aja inimesi. Need taeva hüved, mis pidid kuuluma sakstele, tunnistab talupoeg siin omaks, põrgupiinad aga jätab sakstele.

⁵ Tõlgitud P. Lafargue'i teose *Очерки по истории культуры*. М., 1926, lk. 51 - 54 järgi.

ПОМЕЩИКИ, В АД!

Э. Лаугасте

Резюме

В старинном эстонском фольклоре имеется немало песен, в которых страдающий в неволе народ выражает свое враждебное отношение к порабощителям. Одной из таких песен и является "Помещики, в ад!" Здесь дается фантастическая картина, где показывается черт, готовящий в сосновом бору телегу, на которой господ (помещиков) будут возить в ад, а крестьян - в рай (на небо). В песне сатирически использовано церковное поучение, согласно которому те, которые в земной жизни были недостаточно послушными и, по мнению пастора, неправильно жили, отправлялись в ад. Это, конечно, было придумано для того, чтобы держать рабов в послушании. В песне же все выглядит наоборот: адского возмездия заслуживают именно порабощители.

Песня эта была очень популярной и столетиями жила в народе.